

☐ અરવિંદ ગુપ્તા ☐ અનુ.: હેમંત સોલંકી

આ લેખ વિજ્ઞાન લેખક તેમ જ વિજ્ઞાન પ્રચારક શ્રી. અરવિંદ ગુપ્તાના પુસ્તક 'Bright Spark'માં રજૂ થયેલ ભારતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન, વૈજ્ઞાનિક અને ગણિતજ્ઞ દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબીની લઘુ આત્મકથાનો ભાવાનુવાદ છે. ગણિત ઉપરાંત ભારતના ઇતિહાસ તેમ જ સંસ્કૃતિક્ષેત્રે પણ તેમણે અતુલનીય યોગદાન આપ્યું.

Indian National Science Academy (INSA), નવી દિલ્હીના પ્રાધ્યાપક એમ. વિજયન આ પુસ્તક માટેના પ્રેરણાસ્રોત રહ્યા. તેમ જ ખ્યાતનામ ખગોળવિજ્ઞાની પ્રા. જયંત નારળીકર સહિત પ્રા. માધવ ગાડગીલ તેમ જ પ્રા. ટી. પદ્મનાભન આ પુસ્તકની સલાહકાર સમિતિના સભ્યો રહ્યા. આ બધાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હતો *'બાળકો માટે ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોનો પરિચય થાય એવું તેમનું સંક્ષિપ્તમાં ચરિત્ર આલેખતું, સંપૂર્ણ રીતે સરળ ભાષા તેમ જ સારી એવી સચિત્ર માહિતીઓ ધરાવનાર પુસ્તક પ્રગટ કરવું.'*

શ્રી અરવિંદ ગુપ્તાએ આ પુસ્તકમાં ૪૦ જેટલા ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તેમ જ સંશોધકોના જીવનનો લઘુ પરિચય તેમ જ તેઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓ અને તેમનાં યોગદાનોને રજૂ કર્યાં છે. આ કામમાં તેમને સાથ મળ્યો ડો. કરેન હેયડોકનો, જેમણે આ પુસ્તકની ડિઝાઈન તૈયાર કરી તેમ જ તેમાં વપરાય તેવાં ચિત્રો પણ આલેખ્યાં. આ પુસ્તક અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષામાં એક સાથે પ્રગટ થયું, અને પછી સમયાંતરે ગુજરાતી ભાષા સિવાય ભારતની બીજી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ પામ્યું, અને જે તે ભાષાની પ્રજાઓ સુધી પહોંચ્યું.

- શ્રી. હેમંત સોલંકી, સિઉલ-સાઉથ કોરિયા, ઈ-મેઈલ : shm8324@gmail.com

પ્રાધ્યાપક દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબી ખરેખર પુનરુત્થાનની ચેતના ધરાવનાર બહુમુખી પ્રતિભાથી સંપન્ન હતા.

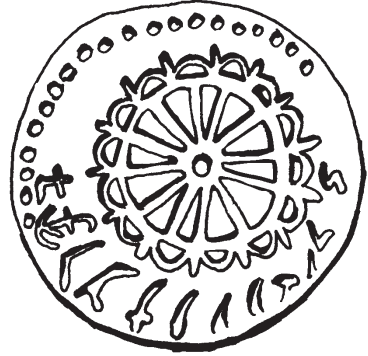
તેઓ એવા ગણ્યાગાઠ્યા મહાન ભારતીયોમાં સ્થાન પામે છે જેઓ ૨૦મી સદીની વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકીની પ્રકૃત્તિને તેમ જ તેની માનવજાતિ ઉપરની અસરને સમજી શક્યા. ખ્યાતિ અને પ્રચારથી દૂર રહીને તેમણે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન આપ્યું જેમાં ગણિત, આંકડાશાસ્ત્ર (Statistics), સિક્કાશાસ્ત્ર (Numismatics), ભારતીયવિદ્યા (Indology), ઇતિહાસ તેમ જ સમકાલીન સામાજિક સમસ્યાઓનો સમાવેશ થતો હતો. તેમણે પોતાનો મોટા ભાગનો સમય વિશ્વશાંતિ માટેની ચળવળો તેમ જ આણ્વિક હથિયારો વિરુદ્ધની ઝુંબેશ ચલાવવા માટે સમર્પિત કર્યો.

તેમનું કાર્યપટલ ખરેખર ખૂબ વિશાળ હતું. વ્યાવસાયિક રીતે એક ગણિતજ્ઞ હોવા છતાં તેમણે વ્યાવસાયિક ઇતિહાસકારોને ભારતીય ઇતિહાસ તરફ જોવાની મૌલિક રીતો દેખાડી. નાના અને મોટા પાષાણો તેમ જ કોતરણી ધરાવતા ખડકોના તેમણે કરેલા વિશાળ સંગ્રહ વડે તેમણે પુરાતત્ત્વ (Archeology) ક્ષેત્રે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. તેમણે અનેક પુરાતનકાળના વેપારી માર્ગો ખોળી કાઢ્યા તેમ જ કાર્લાની ગુફાઓમાં બ્રાહ્મીમાં લખેલ શિલાલેખોને ઉકેલનાર તેઓ સૌપ્રથમ હતા. ગણિતજ્ઞ હોવાને લીધે તેમણે વ્યાવહારિક સમસ્યાઓના અધ્યયન વડે પોતે જ આંકડાશાસ્ત્ર શીખી ગયા. તેમણે ૭૦૦૦થી પણ વધુ ચિહ્નિત (Punch-marked)

સિક્કાઓને સચોટપણે રાસાયણિક સંતુલન (Chemical Balance) વડે જોખી બતાવ્યા. સિક્કાઓ ઉપર તેમણે કરેલાં ખંતીલાં સંશોધન વડે તેમણે સિક્કાશાસ્ત્રને વિજ્ઞાનના એક વિષયનો દરજ્જો અપાવ્યો. ગુણસૂત્રો (Chromosomes) વચ્ચેના અંતરને ગણી બતાવતું તેમણે રચેલ સમીકરણ શાસ્ત્રીય જનન વિજ્ઞાન (Classical Genetics)માં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ગહન આંતરસૂઝની સાથે સાથે પ્રત્યેક વિગતોની તીવ્ર સમજશક્તિ, અધ્યયન કરી રહેલ વિષય ઉપરની સંપૂર્ણ સમજણ, તેમ જ ભૌતિકવાદી તર્કપદ્ધતિનો સર્જનાત્મક ઉપયોગ કરી તેઓ નવા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો પૂછી શક્યા અને તેના મૂળ જવાબો પણ શોધી શક્યા.

ઈ. સ. ૧૯૫૬માં તેમનું પુસ્તક An Introduction to the Study of Indian History પ્રકાશિત થયું, અને પ્રકાશન પામવાનાં પાંચ વર્ષની અંદર જ આ પુસ્તક સંપૂર્ણ વિશ્વભરના ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકો માટે વાંચવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. આ પુસ્તક પછી ઈ. સ. ૧૯૬૨માં તેમનું પુસ્તક Myth & Reality અને ઈ. સ. ૧૯૬૫માં તેમનું પુસ્તક The Culture and Civilisation of Ancient India - Historical Outline પ્રકાશિત થયું. આ બધાંયે પુસ્તકો વિશ્વની

અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ પામ્યાં. સંસ્કૃતના સૌથી જૂના કાવ્યસંગ્રહ તરીકે જાણીતા ભર્તૃહરિ રચિત કાવ્ય સુભાષિત રત્નકોષ ઉપર કોસાંબીએ પોતાનાં સંસ્કરણો પ્રગટ કર્યા. ભારતીય ગ્રંથોની વિવેચનાના ઇતિહાસમાં તેમનાં સંસ્કરણો સીમાચિહ્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે.

કોસાંબીએ ભારતીય ઇતિહાસના અધ્યયનની સાથે સાથે તે કરવા માટેની મૂળ કાર્યપ્રણાલીને વિકસિત કરવામાં અપૂર્વ યોગદાન આપ્યું. ઇતિહાસ ફક્ત મૃત અતીતમાં જ વસે છે તેવું તેમનું માનવું ન હતું. તેમનો વિશ્વાસ હતો કે ઇતિહાસ તો વર્તમાનમાં જીવે છે અને તેથી કોસાંબીએ ઇતિહાસનું અધ્યયન કરતી વખતે અવલોક્યું કે - વર્તમાનમાં લોકો કઈ રીતે જીવે છે, તેઓ કઈ વસ્તુઓ વાપરે છે, તેઓ કઈ ધાર્મિક વિધિઓ અનુસરે છે, તેઓ કયો ખોરાક ખાય છે અને કયાં ગીતો તેઓ ગાય

છે - આ બધી બાબતો પરના અભ્યાસ વડે કોસાંબીએ ભૂતકાળ અને વર્તમાન વચ્ચેની અખંડિતતાને સ્થાપિત કરી.

ઈ. સ. ૧૯૯૦ના દશકની શરૂઆતમાં ભારતીય ઇતિહાસ તરફના કોસાંબીના પરિપ્રેક્ષ્યના આધાર પર ૧૩ ભાગ ધરાવતી ધારાવાહિક India Invented બનાવવામાં આવી જેનું નિર્માણ જાણીતા કાર્યકર્તા તેમ જ સમાજવિજ્ઞાની અરવિંદ નારાયણ દાસે કર્યું હતું. આ ધારાવાહિકના બધાય અદ્ભુત ભાગો ઇંટરનેટમાં ગૂગલ વિડીયો ઉપર નિઃશુલ્ક માણી શકાય છે.

દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબીનો જન્મ ૩૧ જુલાઈ ઈ. સ. ૧૯૦૭ના દિવસે થયો. તેમનાં પ્રારંભિક વર્ષો કોંકણીભાષા બોલતા ગોવામાં વીત્યાં. તેમના પિતા આચાર્ય ધર્માનંદ કોસાંબી બૌદ્ધધર્મના પ્રખ્યાત વિદ્વાન હતા અને પુણેની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં પાલી ભાષા ભણાવતા.

તેથી દામોદરનું શરૂઆતનું શાળા-શિક્ષણ પુણેમાં જ થયું. આચાર્ય ધર્માનંદ હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અતિથિ વ્યાખ્યાતા (Visiting Faculty) તરીકે પાલી ભાષામાં લખેલ બૌદ્ધગ્રંથો ઉપર સંશોધનકાર્ય કરતા. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પોતાની બીજી હાર્વર્ડ મુલાકાત દરમિયાન તેઓ પોતાની સાથે પોતાની સૌથી મોટી દીકરી ૧૯ વર્ષની માણિક અને ૧૧ વર્ષના દીકરા દામોદરને પણ અમેરિકા લઈ ગયા. ત્યાં સુધીમાં દામોદરને બધાય હુલામણા નામ ‘બાબા’થી ઓળખતા. પહેલા દામોદર કેમ્બ્રિજ ગ્રામર સ્કૂલ અને પછી કેમ્બ્રિજ લેટિન સ્કૂલમાં ભણ્યા. ચાર વર્ષ પછી તેમના પિતા

ભારત પરત ફર્યા પણ બાબા પોતાનું કેમ્બ્રિજનું ભણતર પૂરું કરવા ત્યાંજ રોકાઈ ગયા. ત્યાંનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી તેઓ ભારત પરત ફર્યા અને ૧ વર્ષ સુધી અહીંના મહાવિદ્યાલયોમાં પ્રવેશ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બન્ને દેશોની શિક્ષણપદ્ધતિ અલગ અલગ હોવાને લીધે પ્રવેશ મેળવવો મુશ્કેલ બન્યો. તેથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં બાબા અમેરિકા પરત ફર્યા અને હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવી લીધો.

દામોદર તંદુરસ્તી જાળવવા માટે હંમેશાં કૃતનિશ્ચયી રહેતા હતા. તેઓ જુસ્સા સાથે નિયમિત વ્યાયામ કરતા, તરવા જતા, તે જ સાથે હોડી ચલાવવા તેમ જ પર્વતારોહણ માટે પણ જતા. તેમણે હાર્વર્ડમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદર્શન કર્યું. પણ એક સત્ર (Semester) દરમિયાન તેમને ત્રણ વિષયોમાં A શ્રેણીના ગુણાંકો મળવાની સાથે સાથે એક વિષયમાં B શ્રેણીના ગુણાંકો મળ્યા. આનાથી તેમના પિતા નારાજ થયા. આને એક પડકારરૂપે સ્વીકારી દામોદર ઉનાળાની રજાઓમાં ઇટાલિયન ભાષાના અભ્યાસક્રમમાં જોડાયા. આ ભાષા તેમણે પહેલા ક્યારેય શીખી ન હતી. તેમણે ખૂબ જ મહેનત કરી અને આ વિષયમાં A+ શ્રેણીના ગુણાંકો મેળવી બતાવ્યા જે આ વિષયના પ્રશિક્ષકે આ પહેલા કોઈને પણ આપ્યા ન હતા. તરત જ દામોદરે આની જાણકારી પોતાના

પિતાને કોઈપણ ટિપ્પણી કર્યા વગર મોકલી આપી. હાર્વર્ડમાં દામોદરના ઓરડામાં અનેક વિષયો અને ભાષાનાં પુસ્તકોની સાથે સાથે મહાત્મા ગાંધીની એક છબી પણ ટીંગાડેલી રહેતી.

કોસાંબીએ ગણિતમાં વિશેષજ્ઞ બનવાની સાથે સાથે કેટલીય યુરોપિયન ભાષાઓ જેવી કે ગ્રીક, લેટિન, ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાઓ શીખી. તેઓ સંસ્કૃત, બ્રાહ્મી અને પ્રાકૃત પણ શીખ્યા. અમેરિકાનાં સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયોએ તેમને વિવિધ શાખાઓના અદ્‌ભુત જ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો. ખગોળવિજ્ઞાનથી લઈને ભૌતિકવિજ્ઞાન સુધી તેમ જ માનવ મગજના ઊંડાણને માપવાથી લઈને માનવના સામૂહિક ઇતિહાસના અન્વેષણ કરવા સુધીના વિષયોને તેમણે આ પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોથી આત્મસાત્

કર્યાં. પોતાની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને ઊર્જા વડે કોસાંબી જ્ઞાનની આ શાખાઓમાંથી કોઈમાં પણ ઝળકી શક્યા હોત. પણ તેમણે ગણિત ઉપર પસંદગી ઉતારી કારણકે ગણિત તરફ તેમને અદમ્ય આકર્ષણ હતું. ગાણિતિક પરિણામો સ્પષ્ટતા ધરાવતાં હોય છે અને તેમાં બૌદ્ધિક રીતે કોઈપણ બીજી બાબત કરતાં તેમને સંતોષ મળતો હતો.

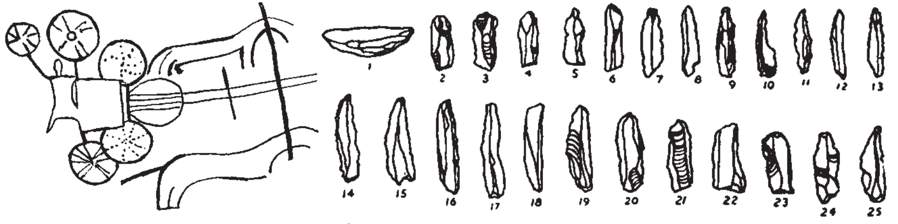
ઈ. સ. ૧૯૨૯માં કોસાંબી ઉચ્ચતમ શ્રેણી મેળવી હાર્વર્ડમાંથી સ્નાતક થયા. તે સમયગાળામાં આર્થિક મંદી ચાલતી હોવાને લીધે શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવવી અઘરી હતી. તેથી તેઓ ભારત પરત ફર્યા. ત્યારબાદ તેઓ ભારતમાં પોતાના સાંસ્કૃતિક મૂળની નજીક રહ્યા. કોસાંબી આજીવન ગણિત ભણાવતા રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૯-૧૯૩૧ દરમિયાન તેમણે બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયથી આની શરૂઆત કરી. અહીં ગણિતની સાથે સાથે તેઓ

કોસાંબી વિશ્વશાંતિ ચળવળના સક્રિય સભાસદ હતા. શાંતિના દૂત તરીકેનું પંચશીલનું પ્રતીક (શાંતિનું પક્ષી જેની ચાંચમાં નાનકડો છોડ છે) તેમને ખૂબ જ પ્રિય હતું. પોતાનું પુસ્તક Exasperating Essayમાં આ પ્રતીક તેમણે આગ્રહ કરીને છપાવ્યું

જર્મન ભાષા પણ શીખવતા જેને તેઓ વિજ્ઞાનની ભાષા માનતા હતા. થોડા સમય માટે તેમણે અલીગઢ મુસ્લિમ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ શિક્ષણ આપવાનું કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં તેઓ પુણે સ્થિત ફર્ગ્યુસન કોલેજની વિદ્યાશાખામાં જોડાયા. અહીં તેઓ કડક પ્રાધ્યાપક તરીકે જાણીતા બન્યા જેમને સમજવા અઘરા હતા. મહેનત કર્યા વગર ઉત્તીર્ણ થવાની દાનત રાખનારા વિદ્યાર્થીઓમાં કોસાંબી લોકપ્રિય ન હતા, પણ તેજસ્વી અને અભ્યાસ પ્રત્યે ગંભીર વલણ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ જે સખત પરિશ્રમ કરવા માટે કટિબદ્ધ રહેતા તેઓ કોસાંબીનાં અત્યંત વખાણ કરતા ન થાકતા. ૧૪ વર્ષ સુધી ત્યાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યા પછી ત્યાંના સત્તાવાળાઓ સાથે ગંભીર મતભેદો ઊભા થવાને લીધે કોસાંબીએ ફર્ગ્યુસન કોલેજ છોડી દીધી. તેઓ પરીક્ષાઓ ઉપર આધારિત શિક્ષણપ્રણાલી અને શિક્ષણનાં ઉદાસીન ધોરણોને લીધે અતિદુ:ખી હતા.

ઈ. સ. ૧૯૪૬માં તેમને હોમી ભાભાએ નવી સ્થાપના પામેલી Tata Institute of Fundamental Research (TIFR)માં જોડાવા માટે આમંત્રિત કર્યા. થોડાં જ વર્ષોમાં આ બન્ને ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા મહાનુભાવો વચ્ચે ઘર્ષણો થવા લાગ્યાં અને બન્ને વચ્ચેના હૂંફાળા સંબંધોમાં કડવાશ વ્યાપી ગઈ. ભાભા સંશોધનકાર્યથી અલગ પડી

સંસ્થા-નિર્માણના કામમાં ધ્યાન આપવા લાગ્યા અને વિજ્ઞાની સંચાલક બની ગયા. બન્ને વચ્ચે વૈચારિક મતભેદ પણ હતા. ભાભા આણ્વિક ઊર્જાને પ્રોત્સાહન આપવાનો મત ધરાવતા હતા જ્યારે કોસાંબી વૈકલ્પિક ઊર્જાના સ્રોત તરીકે સૌરઊર્જાને પ્રાધાન્ય આપવાના હિમાયતી હતા.

ઈ. સ. ૧૯૬૨માં TIFR સાથેના તેમના કરારખતને નવેસરથી લાગુ કરવામાં ન આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૬૪માં Council of Scientific & Industrial Research (CSIR) એ તેમને સન્માનપૂર્વક નિવૃત્ત થયેલ વિજ્ઞાની તરીકે નિયુક્ત કર્યા અને તેઓ આ પરિષદ સાથે સંલગ્ન પુણેની Maharashtra Association For Cultivation of Science સાથે જોડાયા.

મેજર જનરલ ઇનાયત હબીબુલ્લા પુણે નજીક ખડકવાસલામાં સ્થિત રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અકાદમી (National Defence Academy)ના સૌ પ્રથમ સેનાનાયક (Commandant) હતા. હબીબુલ્લા પોતે શોખ ખાતર પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમણે અકાદમીમાં વિવિધ રુચિ કેળવવાના ભાગ તરીકે પુરાતત્ત્વીય સંસ્થા (Archaeological Society)ની સ્થાપના કરવા માટે કોસાંબીને આમંત્રિત કર્યા. અહીં કોસાંબીએ સૈનિક છાત્રો (Cadets) અને તેમના પ્રશિક્ષકોની ઉત્સાહી ટોળીને નાના અને મોટા પાષાણો, ખડકો ઉપરની કોતરણી તેમ જ અન્ય કલાકૃતિઓની શોધ કરવા માટે માર્ગદર્શન આપ્યું.

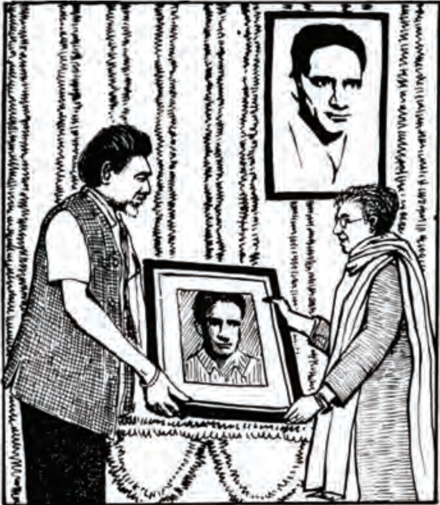
ઈ. સ. ૧૯૩૧માં તેમણે નલિની મડગાંવકર સાથે વિવાહ કર્યા. તેમની મોટી દીકરી માયા કર્કરોગની બિમારીને કારણે અસમયે મૃત્યુ પામી. તેમની નાની દીકરી મીરા કોસાંબી જાણીતા સમાજવિજ્ઞાની છે અને હાલમાં પુણેમાં રહે છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૯માં શિકાગોમાં કોસાંબી પથ-ભૂમિતિ (Path-Geometry)નો વિષય શિખડાવવા માટે અતિથિ વ્યાખ્યાતા તરીકે જતા અને પછીથી તેમને પ્રિંસ્ટનસ્થિત Institue of Advanced Studyમાં મહેમાન તરીકે બોલાવાયા જ્યાં તેમની અલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન જોડે વ્યાપક ચર્ચાઓ થઈ.

કોસાંબી ચર્ચાવિચારણા કરી શકતી

પદ્ધતિમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા. પરંતુ તેઓ રૂઢિચુસ્ત ડાબેરી પક્ષોના સખત ટીકાકાર હતા અને આ પક્ષોને તેઓ અધિકૃત માર્ક્સવાદીઓ (Official Marxist) તરીકે સંબોધતા. આણ્વિક ઊર્જા વિષેની તેમની આલોચનાને કારણે તેઓ ભાભાની નજરમાં અપ્રિય ઠર્યા. જ્યારે જવાહરલાલ નહેરુએ લખેલ અંગ્રેજી પુસ્તક Discovery of India (મારું હિંદનું દર્શન)નું પ્રકાશન થયું, ત્યારે કોસાંબીએ ભારતના ઇતિહાસ વિષેની નહેરુની છીછરી સમજને ખુલ્લો પાડતો ઉગ્ર સમીક્ષાલેખ લખ્યો. પોતાના

ઈ. સ. 2007માં દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબીની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે તેમનાં દીકરી પ્રાધ્યાપક મીરા કોસાંબીને તેમના પિતાનું રેખાચિત્ર ભેટરૂપે આપવામાં આવ્યું

પ્રખર સ્વાધીનતાવાદી વિચારોને લીધે સરકાર તેમ જ ડાબેરી પક્ષો બન્નેએ તેમને હાંસિયામાં ધકેલી દીધા. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ફક્ત ૨૬ વર્ષની ઉંમરે કોસાંબી સૌ પ્રથમ રામાનુજન્ મેમોરિયલ પારિતોષિક જીત્યા અને ઈ. સ. ૧૯૪૭માં વિશેષ ભાભા પારિતોષિક મેળવ્યું. ભારતીય શાસને કોસાંબી તરફ દર્શાવેલી અસંવેદનશીલતા તેમ જ ઉપેક્ષાનું જ આ પ્રતિબિંબ છે કે આવા અદ્ભુત બુદ્ધિજીવીને તેમની પ્રતિષ્ઠાને છાજે તેવું કોઈપણ રાજ્ય કે રાષ્ટ્રસ્તરનું પારિતોષિક એનાયત ન થયું.

ઈ. સ. ૨૦૦૭માં કોસાંબીના જન્મશતાબ્દીના વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે પુણેમાં અગ્રણી બૌદ્ધિકોનાં વ્યાખ્યાનોની શ્રેણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. મોડેથી જ ભલે પણ ભારત સરકારે કોસાંબીની યાદગીરીરૂપે ટપાલટિકિટ બહાર પાડી તેમ જ પુણે વિશ્વવિદ્યાલયમાં Kosambi Chairની સ્થાપના કરવા માટે એક કરોડ રૂપિયાનું અનુદાન પણ મંજૂર કર્યું.

૨૬ જૂન ઈ. સ. ૧૯૬૬ના દિવસે ફક્ત ૫૯ વર્ષનું અલ્પાયુ ભોગવી આ નોંધપાત્ર કાબેલ વિજ્ઞાની કાળધર્મ પામ્યા. તેમ છતાં માનવીય જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કોસાંબીએ કરેલાં તેજસ્વી યોગદાનોને લીધે તેમને સદીઓ સુધી યાદ રાખવામાં આવશે.

❑❑❑

આ અંકના લેખકો

સુભાષ ભટ્ટ: 'સરાય' સી 1105/6, રામનગર, કાળવીબીડ, ભાવનગર-364 002.

હેમન્ત દવે: રામગિરિ, પિજ માર્ગ, નડિયાદ-387002. email: nasatya@gmail.com

હરીશ મીનાશ્રુ : ૯/એ,'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ ૩૮૮૩૧૫ જી: આણંદ. મો: 98245 11961

ગૌરાંગ ઠાકર : એ/401, સેકટમ હૉમ્સ; જે. કે. મોટર્સની સામે, પાલ આર.ટી.ઓ. પાસે, પાલ, સુરત- 395009

સંજુ વાળા: એ-77, આલાપ એવન્યુ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રોડ. રાજકોટ-360005.

વિપાશા: vipasha2010@hotmail.com

પ્રવીણસિંહ ચાવડા: 212, વૃંદાવન-2, ડી-માર્ટની સામે, સેટેલાઈટ રિંગ રોડ, અમદાવાદ-380 015.

આરાધના ભટ્ટ: aradhanabhatt@yahoo.com.au

નીલેશ રાણા: ncrana@hotmail.com

હેમંત સોલંકી: જીએસઈએન્ડસી મુંબઈ પ્રાઈવેટ લિ, મેકેનિકલ સ્ટેટિક ડિપાર્ટ. બીજો માળ, ડી-વિંગ, જોલી બોર્ડ ટાવર આય-થિંક ટેક્નો. કેમ્પસ, કાંજુર માર્ગ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-42

મેધા ત્રિવેદી: એ/302, આરાધના, ગુલમહોર ક્રોસ રોડ નં. 12, જે.વી.પી.ડી. એક્સ, મુંબઈ-400 049. મો. 9322955140

આનંદિતા રૈયાણી: બી-304, ગોલ્ડન નેસ્ટ એપાર્ટ. 1, સિલ્વર ગોલ્ડ રેસિડન્સી, નાના માવા રોડ, રાજકોટ-360 005.

હસમુખ અબોટી 'ચંદન': હરિનગર-1, ફોરેસ્ટ ઓફિસની સામે, નલિયા રોડ, માંડવી-કચ્છ, 370465, મો. 94285 67900

રાજેશ અંતાણી: ઈ/401, સિલ્વર પાર્ક, કારગીલ ચાર રસ્તા પાસે, ચાણકયપુરી રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-380061.

અશોક મશરૂ: એ-7, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-360 005. મો. 9879758818

અમી ભાયાણી: 19, ગોલ્ડ વિલા, આકૃતિ સોસાયટી, બાવડિયા કલાન, ભોપાલ, મધ્યપ્રદેશ-462026.

અરવિંદ બારોટ: ૨/૨ જાહ્નવી બંગલોઝ, સરકારી બોરની સામે, બોપલ, અમદાવાદ-380 058, મો: 98250 17691

અમૃત ગંગર: ઈ-૫૦૪ પંચશીલ ગાર્ડન્સ, મહાવીર નગર, કાંદિવલી પશ્ચિમ, મુંબઇ ૪૦૦ ૦૬૭.

અનિલ જોશી: joshi.r.anil@gmail.com

શરીફા વીજળીવાળા: બી/402, વૈકુંઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ, કોઝ વે રોડ, તાડવાડી, રાંદેલ, સુરત-395009.